

Hrvati u Federaciji BiH: Povezanost suživota i opraštanja s individualnom religioznošću i društveno-političkim stavovima

ANTONIO DRAGUN
Institut Ivo Pilar – Centar Split
Split
e-mail: antonio.dragun@inet.hr

UDK 316.347(=497.5)(497.6)
316.356.4(=497.5)(497.6)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 25. rujna 2006.

Rad prikazuje rezultate istraživanja, provedenoga krajem 1999. godine na reprezentativnom uzorku od 1.002 odraslih ispitanika hrvatske nacionalnosti u Federaciji BiH. Na osnovu odgovora, prikupljenih Upitnikom, ispitano je kako njihov odnos prema pripadnicima drugih konstitutivnih naroda korelira s nekim individualnim značajkama i društveno-političkim stavovima. Pokazala se izrazito velika etnička udaljenost – nešto veća prema Bošnjacima nego Srbima. Kao što se očekivalo, prihvaćanje suživota negativno je povezano s etnocentričnošću ispitanika, njihovim nacionalnim identitetom, religioznošću i autoritarnim stavovima, dok je pozitivno povezano s procjenama važnosti daljnjeg ostvarivanja demokracije u zemlji, obrazovanjem ispitanika i veličinom mjesta prebivanja. Mjere etničkog odnosa slabo su povezane s individualnim ratnim iskustvom, ali iznenađuje da je više pozitivnih nego negativnih korelacija. Opraštanje "onima koji su zlostavljali i ubijali Hrvate" više podržavaju žene, religiozniji (slaba povezanost) i manje etnocentrični ispitanici, zadovoljniji općim stanjem u zemlji i koji se manje slažu s tim da su za napredak zemlje važni neki aspekti demokracije te da kršćani i muslimani vjeruju u istoga Boga. Odnos prema suživotu, kod ispitanika, nije u skladu sa stavom o oprost.

Ključne riječi: ETNIČKA DISTANCA, OPRAŠTANJE, NACIONALNI IDENTITET, RELIGIJA, RAT, KONFLIKTI, BOSNA I HERCEGOVINA

UVOD

Pregledom dostupne literature uviđa se nedostatak empirijskih istraživanja etničke distance i tolerancije u BiH poslije rata i raspada bivše Jugoslavije. Stoga je od osobite važnosti bila provedba međunarodnog projekta "Religije kao elementi različitih vrijednosnih i kulturnih sistema, njihova geografska relevancija i njihov doprinos europskom identitetu", što ga je organizirao švedski sociolog Kjell Magnuson 1999. godine u Hrvatskoj i BiH. Istraživanjem u okviru tog projekta među građanima su hrvatske i bošnjačke nacionalnosti prikupljeni vrijedni sociološki i sociopsihološki podaci, uključujući i podatke o odnosu ispitanika prema pripadnicima drugih naroda: hrvatskoga odnosno bošnjačkoga, srpskog i albanskog naroda. Na osnovu podataka iz provedenog istraživanja, domaći je sociolog Srđan Vrcan izradio nekoliko znanstvenih studija, prikazanih i u autorovoj knjizi "Vjera u vrtlozima tranzicije" (Vrcan, 2001). Rad, predstavljen u ovom članku, osnovan je na podacima iz istog istraživanja, sa svrhom da se nešto više spozna o tome koliko i kako su određeni sociopsihološki činitelji kod Hrvata u Federaciji BiH povezani s njihovim odnosom prema ostalim dvama konstitutivnim narodima (Bošnjacima i Srbima). U tu je svrhu među ispitanicima analizirana povezanost između etničke distance, opraštanja i niza individualnih psiho-socijalnih značajki: religioznosti, nacionalnog identiteta, etnocentričnosti, nekih općih društveno-političkih stavova, ratnog iskustva i sociodemografskih značajki. Navedenom tematskom usmjerenošću rad je svojevrstni teorijsko-empirijski nastavak i proširenje Vrcanovih analiza.

Napomene o političkoj i društvenoj situaciji u BiH krajem devedesetih

Prije početka ratnih sukoba u BiH i Vojvodini je razina međunacionalne tolerancije bila najviša na području bivše Jugoslavije (Sekulić i sur., 2004). To su ujedno bila i područja s najvećom nacionalnom heterogenošću. Isticanja etno-religijskih identiteta, ali i nesnošljivost, počeli su dolaziti do većeg izražaja tek pri raspadu zajedničke države, da bi kulminirali u vrijeme rata. Završetkom rata i potpisivanjem Daytonskog sporazuma, perspektive BiH su krajem devedesetih još uvijek neizvjesne. Rat je ostavio posljedice na međunacionalne odnose, no državu opterećuju i brojna druga neriješena pitanja: problem povratka izbjeglica i nefunkcioniranja pojedinih federalnih institucija, nedovoljan stupanj autonomije u kantonima, pravna i materijalna te socijalna nesigurnost, status Republike Srpske i slično (Zovkić, 1998). Među bosansko-hercegovačkim Hrvatima je, s primicanjem završetka rata, osobito krajem devedesetih i početkom 2000. godine (nakon siječanjske promjene vlasti u Hrvatskoj), sve prisutnija i raširenija politička opcija koja je budućnost Hrvata vidjela u unitarnoj, decentraliziranoj BiH, u kojoj bi se ravnopravnost triju konstitutivnih naroda primarno očitovala kroz pravo svakog od njih na autonomni kulturni razvitak (Ivanović, 2000; Begić, 1997).

Teorijski okvir i prošla istraživanja

Prema teoriji socijalnog identiteta (Triandis, 1994) ljudi teže tome da svrstaju sebe i druge u različite socijalne kategorije, kao što su nacionalnost, religija ili spol. Težnja socijalnoj kategorizaciji i potreba za pozitivnim socijalnim identitetom u konačnici rezultiraju pristranostima prema vlastitoj (pozitivna diskriminacija) i vanjskoj grupi (negativna diskriminacija). U slučaju intenzivnoga međugrupnog konflikta pristranosti u percepciji i ponašanju postaju još veće. Pritom oni pojedinci koji se više identificiraju sa svojom grupom, ujedno i više slijede njezine norme te u većoj mjeri izražavaju negativne stavove i ponašanja prema drugoj grupi u konfliktu (Triandis, 1994; Jetten, Postmes i Mcauliffe, 2002; Moore i Aweiss, 2002).

U skladu s tim su i rezultati niza istraživanja, osobito onih koja su se bavila odnosom između etničko/vjerskih skupina koje su nedavno bile, ili su još uvijek, u konfliktu. Mollov i Chaim (2001) su, ispitujući palestinske i izraelske studente (Židove), pronašli kako religiozniji studenti obaju grupa negativnije percipiraju onu drugu grupu. Drugo ispitivanje židovskih, arapskih i palestinskih studenata u Izraelu (Moore i Aweiss, 2002), pokazalo je u svim grupama utjecaj nacionalnog identiteta na etničku mržnju. Kod židovskih studenata je ustanovljeno podudaranje s pretpostavljenim modelom: veća religioznost vodi do snažnijeg nacionalnog identiteta, što oslabljuje promirovnu političku ideologiju i vodi većoj mržnji. Prema Sekuliću i sur. (2004), i 1989. i 1996. godine je nađeno da religioznost i nacionalni identitet utječu negativno, a obrazovanje i veličina mjesta utječu pozitivno na etničku toleranciju u Hrvatskoj – što je autor i predvidio na osnovu teorije modernizacije. Također, 1996. se pokazalo kako, od brojnih varijabli individualnog ratnog iskustva, samo doživljena "ratna materijalna šteta" utječe na (povećava) razinu netolerancije. Slično tome, Čorkalo i Kamenov (1999) među ispitanicima u Zagrebu našli su kako socijalnu distancu (međunacionalnu toleranciju) značajno objašnjavaju obrazovanje ispitanika, autoritarnost, izraženost nacionalnog identiteta i percepcija stanja demokracije. Slično rezultatima Sekulića i sur. (2004), nije se pokazao značajan utjecaj doživljenoga ratnog iskustva. No, religioznost nije značajno predviđala socijalnu distancu. Vrcanovi (2001) pak rezultati iz 1999. godine, slično onima Sekulića i suradnika, upućuju na to da je među Hrvatima i u Hrvatskoj i u zapadnoj Hercegovini religioznost (dominikalna praksa) pozitivno povezana sa socijalnom distancom prema Srbima i prema Bošnjacima, kao i s nacionalnim i autoritarnim stavovima.

Nasuprot tome, Grandin i Brinkerhoff (1991) među studentima u Kanadi nalaze da je tzv. intrinzična religioznost upravo negativno povezana sa socijalnom distancom, a pozitivno s rasnom i etničkom tolerancijom. Osim toga, religiozni fundamentalizam nije bio značajan

povezan s rasnom i etničkom netolerancijom nego samo s netolerancijom prema manjinskim vjerskim grupama. Specifičnost rezultata u Kanadi možemo djelomično objasniti društveno uvjetovanom povezanošću religijskog i nacionalnog identiteta. U prilog tome govore i rezultati Burris, Branscombe i Jackson (2000), koji su našli da je intrinzična religioznost u SAD-u pozitivno povezana s nacionalnom identifikacijom, dok je u Kanadi pozitivno povezana s multikulturalizmom. Slično kao i u SAD-u, religijski identitet mladih odraslih je u mnogim europskim zemljama povezan sa snažnim nacionalnim identitetom (Campiche, 1997).

Bruce (1996, prema Haralambos i Holborn, 2002) ističe da religije preuzimaju ulogu zaštite kulture kad postoje dvije ili više sukobljenih zajednica različitih religija. U tom slučaju vjerski identiteti pojedinaca postaju način izražavanja i isticanja njihova etničkog ponosa. Sukladno tome, za vrijeme trajanja rata u Hrvatskoj i BiH, Katolička crkva se otvoreno zalagala za hrvatske nacionalne interese, prije svega za pravednu obranu od agresije i očuvanje samostalnosti (Powers, 1996; Čičak-Chand, 1998; Duvnjak, 2001). Pritom su, kako navodi Vrcan (2001), neki sadržaji religijske tradicije, religijske kulture i religijske simbolike izrazito aktivirani u svjetovne, političke svrhe – i to ne samo u Hrvatskoj nego gotovo posvuda na ovim prostorima. Prema autoru, spomenuta se aktivacija jasno iskazivala kao usporedni trend “politizacije religije” i “religizacije politike”, opažen i u širim svjetskim razmjerima krajem osamdesetih i u devedesetim godinama. Čičak-Chand (1998) objašnjava kako su za odnos religije, etničkog/nacionalnog identiteta i politike vrlo značajne i određene značajke same religije, prije svega njezina razina organiziranosti i stav prema povijesti.

Opraštanje – Opraštanje se definicijski može podijeliti na međugrupno/kolektivno, gdje jedna grupa oprašta onoj koja ju je napala, i dijadično, gdje pojedinac oprašta onima koji su njemu osobno nanijeli zlo (Exline i sur., 2003). Napadi na kolektive se doživljavaju naročito ozbiljno, što otežava opraštanje. Većina će se pripadnika grupe u odluci o (ne)opraštanju prikloniti grupnim normama. Oni koji sami nisu bili žrtve mogu se solidarizirati sa žrtvama te ih zaštićivati upravo odlukom o neopraštanju. Opraštanje se tada doživljava izdajom, posebice ako same žrtve nisu spremne oprostiti. Nadalje, neki ljudi smatraju moralno neispravnim oprostiti neke vrste zločina, npr. ubojstva, brutalne seksualne napade itd. Same žrtve mogu imati teškoća s opraštanjem ako ne mogu identificirati pojedinačne napadače, što i jest najčešći slučaj u međugrupnim sukobima (Thomas i Garrod, 2002). Usto, lakše je oprostiti onim članovima agresorske grupe za koje je poznato da nisu počinili niti planirali napad, nego su ga eventualno samo odobrili (Staub i sur., 2005).

McLernon i suradnici (2004) navode da prošla istraživanja ne pokazuju konzistentne rezultate o povezanosti religioznosti, spola i dobi s međugrupnim opraštanjem. Autori smatraju kako je međugrupno opraštanje više socijalni nego osobni konstrukt te ga bolje mogu predviđati individualni stavovi prema drugoj grupi nego neke sociodemografske značajke i religiozno vjerovanje ili afilijacija. Među ispitanicima u Sjevernoj Irskoj, našli su da je opraštanje povezano (negativno) s doživljenim stupnjem povrede, ali ne i s objektivnom težinom povrede. Peddle (2001) je među izbjeglicama u Chicagu (dobi između 13 i 85 godina), koji su u različitom vremenu doživjeli rat (od 1 do 59 godina prije istraživanja), pronašla pozitivnu povezanost opraštanja s oporavkom od traume, religioznošću, dobi i brojem godina proteklih od doživljenog rata. Duvnjak (1999), kao i Vuleta i Batarelo (2001), među ispitanicima pretežno hrvatske nacionalnosti, nalaze da sociodemografske značajke (npr. spol i dob) nisu povezane s osobnom spremnošću na opraštanje. Vuleta i Batarelo nisu našli niti povezanost religioznosti s opraštanjem. No, pokazalo se da su oni koji potječu iz krajeva zahvaćenih ratom skeptičniji glede pomirbe i neskloniji oprost u odnosu na one koji ne potječu iz takvih krajeva, iako su pokazane razlike neočekivano male.

Brojni autori ističu kako je opraštanje nužan, ali ne i dovoljan, preduvjet za pomirenje i suživot (npr. Šagi, 1999; Babić, 2002; Auerbach, 2005; Staub i sur., 2005). U skladu s tim, Šagi (1999) navodi kako ni u evandeoskom smislu opraštanje nije neograničeno, nego je vezano

uz priznanje krivnje i spremnost da se ispravi nepravda. Ako agresor ne priznaje krivnju, niti izražava žaljenje ili spremnost da ispravi nanесenu nepravdu, tada izrazi opraštanja mogu štetiti žrtvi i sprječavati pomirenje i suživot. Exline i suradnici (2003) navode kako u takvim okolnostima status žrtve može biti relativiziran. Ako napadač prerano primi oprost, to može umanjiti moralni pritisak koji bi ga motivirao na pokajanje i priznanje krivnje. Ako se oprost izrazi neasertivno, bez postavljanja granica u budućem ponašanju, tada napadaču može izgledati da je njegovo nedjelo zanemareno, čime se povećava rizik od buduće viktimizacije. Izraz "Opraštam ti" može potaknuti napadača koji poriče krivnju da, u samoobrani, odgovori novom agresivnošću. Žrtve mogu biti naročito ugrožene i ako opraštanje i/ili pokušaje pomirenja iskazuju napadačima kojima se ne može vjerovati (npr. koji su u mnogim sličnim okolnostima ponavljali svoja nedjela), posebice ako, usto, napadači imaju nadmoćnu ili privilegiranu društvenu poziciju u odnosu na žrtve.

METODE

ISPITANICI – Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku od 1.002 ispitanika starijih od 18 godina, hrvatske nacionalnosti, pretežno u zapadnom dijelu Federacije BiH. U Mostaru i okolici živi 26,5% ispitanika, u zapadnoj Bosni 16,5%, srednjoj Bosni 22,0%, Hercegovini 30,7% i u ostalim područjima 4,3% ispitanika. Na pitanje o religijskoj pripadnosti, njih 97,1% se izjasnilo kao katolici.

INSTRUMENTI I POSTUPAK – Odgovore ispitanika je terenskim istraživanjem, metodom ankete, prikupila splitska agencija "Puls" na području Federacije Bosne i Hercegovine u studenom 1999. godine. Za istraživanje prikazano u ovom članku korišteni su odgovori na dio pitanja iz primijenjenog Upitnika, i to na pitanja o: *sociodemografskim značajkama, individualnom ratnom iskustvu, religiji i religioznosti, odnosu prema vlastitom i drugim konstitutivnim narodima u zemlji, te općim društvenopolitičkim temama*. Na neka od pitanja se odgovara s "da" ili "ne", a na drugima je ponuđeno tri, četiri ili više mogućih odgovora.

OBRADA PODATAKA – Podaci su obrađeni statističkim programom SPSS-10. Neke od prediktorskih i kriterijskih varijabli su definirane kao rezultat na određenoj subskali, tj. kao ukupni odgovor na tri ili više pitanja, dok druge varijable predstavljaju odgovore na pojedinačna pitanja. Subskale su formirane na osnovu rezultata eksploratorne faktorske analize (analiza glavnih komponenata, uz varimax rotaciju) provedene na sadržajno sličnim česticama, te na osnovu analize pouzdanosti (tako da Cronbach-alpha iznosi više od 0,70). Između svih varijabli izračunate su Pearsonove korelacije (bivarijatna analiza), a u ispitivanju povezanosti prediktora sa stavom o opraštanju provedena je i analiza varijance s naknadnim Scheffé-testom. Izračunate su i parcijalne korelacije između pojedinih prediktorskih grupa i kriterija, uz kontrolu, tj. isključivanje utjecaja neke druge grupe prediktora.

Prediktori

a) Religijske mjere – Na osnovu saturacija sedam najznačajnijih faktora (od ustanovljenih petnaest) formirano je sedam subskala religioznosti:

1. *Opća religiozna vjerovanja* – 7 pitanja: "Vjerujete li u pakao?", "Vjerujete li u raj?", "Vjeruje li u uskrснуće mrtvih?", "Vjerujete li da postoji vrag?", "Vjerujete li u život poslije smrti?", "Vjerujete li u grijeh?" i "Vjerujete li da ljudi imaju dušu?". Pouzdanost subskale: $\alpha = 0.91$. Minimalni mogući broj bodova na ovoj subskali je 7 (min.), a maksimalni 14 bodova (max.).

2. *Internalizacija religije* – 8 pitanja: "religijske vrijednosti trebaju imati veću ulogu u obiteljskom životu", "religijske vrijednosti trebaju imati veću ulogu u obrazovanju", "Koliko je Vama važno doživjeti Božju prisutnost za vrijeme bogoslužjenja?", "Koliko je Vama važan susret s Bogom u molitvi?", "Koliko se često molite Bogu izvan crkve?", "Sudjelujete li u vjer-

skim službama barem jednom tjedno, više puta mjesečno, jednom mjesečno, više puta godišnje, jednom godišnje ili nikada?”, “Koliko povjerenja imate u Katoličku crkvu u Hrvata?”, “Slažete li se ili ne slažete da bi trebalo održavati zajedničke molitve kao redoviti dio školskog programa?”. Pouzdanost: $\alpha = 0.81$. (min. = 8, max. = 34).

3. *Eksternalizacija religije* – 4 pitanja: “religijske vrijednosti trebaju imati veću ulogu u vojsci”, “religijske vrijednosti trebaju imati veću ulogu u medijima”, “religijske vrijednosti trebaju imati veću ulogu u politici”, “Slažete li se ili ne slažete sa stavom da bi crkva trebala imati vodeću ulogu u političkom životu?”. Pouzdanost: $\alpha = 0.84$. (min. = 4, max. = 16).

4. *Religijski fundamentalizam* – 7 pitanja: “Onima koji ne poštuju kršćansku tradiciju nema mjesta u našem društvu”, “Treba zabraniti filmove i televizijske programe koji su protiv kršćanskog morala”, “Važnije je slaviti religiozne praznike kao Uskrs nego svjetovne kao Novu godinu”, “U našem društvu je potrebna religijska obnova”, “Kršćani se moraju vratiti učenju Biblije”, “Pohađaju li Vaša djeca (ili su pohađala) vjeronauk?”, “Kršćanstvo je jedina istinita vjera”. Pouzdanost: $\alpha = 0.76$. (min. = 7, max. = 26).

5. *Vjera u Isusa i uskrsnuće* – 4 pitanja: “Da li slavite Uskrs?”, “Vjerujete li da je Isus prije svega: Sin Božji, jedan od najvećih proroka ili velika povijesna ličnost”, “Da li postite pred Uskrs?”, “Otkrivajte li da dobivate utjehu i snagu iz religije?”. Pouzdanost: $\alpha = 0.76$. (min. = 4, max. = 9).

6. *Odnos s Bogom* – 5 pitanja: “Vjerujete li u Boga?”, “Bez obzira na to idete li u crkvu ili ne, možete li za sebe reći da ste: religiozna osoba, nereligiozna osoba ili uvjereni ateist”, “Koja od ovih tvrdnji je najbliža Vašem vjerovanju: postoji Bog koji se brine o ljudima; postoji duh ili životna snaga; ne znam u stvari što da mislim; ne vjerujem da postoji neki duh, Bog ili životna snaga”, “Koliko ste sigurni u svom vjerovanju?”, “Koliko Vam je obično blizak Bog?”. Pouzdanost: $\alpha = 0.86$. (min. = 5, max. = 18).

7. *Religiozno-mistično iskustvo* – 4 pitanja: (“Jeste li ikada osjetili snažnu prisutnost, koju ste doživjeli kao prisutnost Boga ili jake duhovne snage”) “za vrijeme bogoslužjenja”, “u osobnoj molitvi”, “u prirodi”, “drugom prilikom”. Pouzdanost: $\alpha = 0.79$. (min. = 4, max. = 8).

Među religijske prediktore, pored sedam subskala, uvrštena su i pojedinačna pitanja:

r8 – *čestina sudjelovanja u vjerskim službama* (dio 2. subskale; od “jedanput godišnje ili manje” = 1, do “jednom tjedno” = 5);

r9 – *Koliko je Bog važan u vašem životu?* (od “potpuno nevažan” = 1, do “jako važan” = 10);

r10 – *čestina molitve van crkve* (dio 2. subskale; od “nikada” = 1, do “svaki dan” = 5);

r11 – *dobivanje utjehe i snage iz religije* (dio 5. subskale; “ne dobivam” = 1, “dobivam” = 2);

r12 – *mišljenje da je kršćanstvo jedina istinita vjera* (dio 4. subskale; od “potpuno se ne slažem” = 1, do “potpuno se slažem” = 4);

r13 – *povjerenje u Katoličku crkvu* (dio 2. subskale; od “nimalo povjerenja” = 1, do “jako puno povjerenja” = 4);

r14 – *Kršćani i muslimani vjeruju u istoga Boga* (od “potpuno se ne slažem” = 1, do “potpuno se slažem” = 4).

Svih sedam subskala međusobno koreliraju, i to vrlo visokom razinom značajnosti ($p < 0.001$) i u širokom rasponu korelacija – od 0,177 do 0,705. S drugim subskalama, ali i ostalim religijskim varijablama (osim s r14), najviše su povezane “internalizacija religije”, “vjera u Isusa i uskrsnuće” i “odnos s Bogom”. Uz njih, i varijabla “važnost Boga u životu” se ističe u povezanosti s drugim religijskim varijablama. Za ove se četiri mjere stoga može reći da najbolje predstavljaju opću osobnu religioznost. Najmanje s drugim mjerama korelira mišljenje da kršćani i muslimani vjeruju u istoga Boga. Značajno je svega šest korelacija s tom varijablom, a samo jedna je pozitivna. Nju se stoga ne može označiti “mjerom religioznosti”, nego samo “religijskom mjerom”, koja predstavlja specifični stav o religiji.

b) Opći društveno-politički stavovi – “Jeste li zadovoljni općim stanjem u našoj zemlji?”; “Koliko su za prosperitet i razvitak naše zemlje važni: 1. ekonomske reforme i dosljedna privatizacija, 2. vladavina zakona i poštovanje ljudskih prava, 3. sloboda tiska i neovisna televizija i 4. pravedni izbori”; (i dva autoritarna stava:) “Nekoliko jakih vođa bi našoj zemlji više odgovaralo nego svi zakoni i riječi” i “Umjesto više demokracije našoj zemlji prije svega treba čvrsta ruka i disciplina”.

Svih sedam navedenih prediktora predstavljaju pojedinačna pitanja na koja se moglo odgovoriti ocjenama od 1 do 4. Četiri pitanja o važnosti demokracije u zemlji međusobno su značajno povezana (od $r = 0,26$ do $r = 0,49$, uz $p < 0,001$), te zajedno imaju zadovoljavajuću pouzdanost: $\alpha = 0,71$. Ta pitanja nisu povezana s dvama autoritarnim stavovima, a sa zadovoljstvom općim stanjem korelira (negativno) samo važnost zakona i poštovanja ljudskih prava ($r = -0,09$ $p < 0,01$). Dva autoritarna stava također su međusobno povezana ($r = 0,50$ $p < 0,001$).

c) Nacionalni stavovi – Faktorska analiza stavova o nacionalnosti uputila je na dva faktora, na osnovu čijih saturacija su formirane odgovarajuće subskale:

Nacionalni identitet – 3 pitanja: “Koliko ste ponosni na to što ste Hrvat?”, “Koliko je za Vas važan nacionalni identitet/pripadnost?” i slaganje s tvrdnjom “Važno je njegovati svoju kulturnu tradiciju”. Pouzdanost: $\alpha = 0,73$.

Etnocentričnost – slaganje sa 7 tvrdnji: “Ljudi se mogu osjećati sigurnima samo ako žive u zemlji u kojoj je njihov vlastiti narod većinski”, “Uvijek treba biti pripravan i oprezan s pripadnicima drugog naroda, čak i kad su nam susjedi ili prijatelji”, “Budući da je naš narod jači od naših susjeda, treba imati vodeću ulogu na ovim prostorima”, “Svi pripadnici jednog naroda trebaju živjeti u istoj državi”, “Moj narod nije savršen, no, u usporedbi s drugima, ima snažniju kulturnu tradiciju”, “Moj je narod tijekom povijesti patio više od ostalih naroda” i “Moj je narod vodio samo obrambene ratove”. Pouzdanost: $\alpha = 0,84$.

Rezultati na ovim subskalama predstavljaju prosječne odgovore na skalnim pitanjima, pri čemu se na svakom od pitanja moglo odgovoriti ocjenama od 1 do 4. Svih deset pitanja o nacionalnim stavovima, uzevši zajedno, također imaju dobru pouzdanost: $\alpha = 0,85$. Korelacija nacionalnog identiteta i etnocentričnosti iznosi: $r = 0,47$ ($p < 0,001$).

d) Individualno ratno iskustvo – *Sudjelovanje u ratu (u Hrvatskoj, BiH, na Kosovu), obiteljski materijalni gubitak, ranjavanje, pogibija/nestanak člana obitelji, izbjeglištvo (Tablica 1.)*. Na svako od pet pitanja se odgovara s “da” (2 boda) ili “ne” (1 bod).

e) Sociodemografske značajke – *Dob, spol (muškarci = 1 bod, žene = 2 boda), veličina mjesta prebivanja, obrazovanost ispitanika, bračni status (neoženjen/neudana = 1, oženjen/udana = 2), broj djece, kućni приход prošli mjesec, subjektivni opis trenutačne financijske situacije u domaćinstvu (od “vrlo loša” = 1, do “vrlo dobra” = 4)*.

Kriteriji

Prema dvama najznačajnijim faktorima (od njih šest) formirane su dvije subskale:

SUŽ1 – 6 pitanja: “Biste li ili ne biste prihvatili da Bošnjak: a) živi u mom selu ili gradu, b) da mi bude kolega na poslu, c) da mi bude prijatelj” i Biste li ili ne biste prihvatili da Srbin: a) živi u mom selu ili gradu, b) da mi bude kolega na poslu, c) da mi bude prijatelj”. Pouzdanost: $\alpha = 0,91$. (min. = 6, max. = 12);

SUŽ2 – 6 pitanja: “Republika Srpska treba biti dio Srbije”, “Herceg Bosna treba biti dio Hrvatske”, “BiH treba biti unitarna država” (prva dva pitanja su negativno saturirana faktorom, a treće je pozitivno), “Biste li ili ne biste prihvatili da netko iz Vaše obitelji sklopi brak s Bošnjakom/Bošnjakinjom?”, “Biste li ili ne biste prihvatili da netko iz Vaše obitelji sklopi brak sa Srbinom/Srpkinjom?” i “Mislite li da će Hrvati, Bošnjaci i Srbi u BiH moći živ-

jeti u miru ili ste mišljenja kako su ratna stradanja učinila mirni suživot nemogućim?”. Pouzdanost: $\alpha = 0.71$. (min. = 6, max. = 18);

Među kriterijske varijable su uvrštena i sljedeća pitanja:

– *uvjerenje da će narodi u BiH moći živjeti u miru* (dio SUŽ2; “mirni suživot nemoguć” = 1, “mirni suživot moguć” = 2);

– *“Trebalo li oprostiti onima koji su zlostavljali i ubijali Vaše sunarodnjake?”* (“ne treba nikada oprostiti” = 1, “treba oprostiti ali ne i zaboraviti” = 2, “treba oprostiti i zaboraviti” = 3);

– *“Kakvo je Vaše mišljenje o Srbima”* – opći stav (od “mrzim ih” = 1, do “poštujem ih” = 4);

– *“Kakvo je Vaše mišljenje o Bošnjacima”* – opći stav (od “mrzim ih” = 1, do “poštujem ih” = 4).

Izuzmemo li stav o opraštanju, svih pet preostalih kriterijskih varijabli međusobno pozitivno koreliraju, u rasponu od $r = 0,21$ do $r = 0,73$ ($p < 0,001$). Korelacija dvaju kriterijskih subskala iznosi: $r = 0,45$ ($p < 0,001$). Najviša korelacija je ona između općih stavova prema dvama narodima. Stav o opraštanju korelira, i to vrlo slabo, samo s dvama kriterijima: s općim stavom prema Srbima ($r = 0,07$ $p < 0,05$) i SUŽ1 ($r = -0,08$ $p < 0,05$).

REZULTATI I RASPRAVA

1. INDIVIDUALNO RATNO ISKUSTVO ISPITANIKA

Za svaki od pet analiziranih oblika ratnog iskustva, većina ispitanika (više od 60% njih) je izjavila kako to iskustvo nisu imali (*Tablica 1.*). Usto, više od polovine ispitanika (52,9%) su iskazali kako nisu doživjeli nijedan od četiriju oblika ratnog stradanja (obiteljski materijalni gubitak, ranjavanje, pogibija/nestanak člana obitelji, izbjeglištvo). Četvrtina njih (24,6%) su iskazali jedan od oblika stradanja, 15% dva oblika, 7,3% tri oblika, a njih 0,3% (tri ispitanika) su iskazali sva četiri oblika ratnog stradanja.

Tablica 1. Postotci onih koji jesu i onih koji nisu imali pojedine oblike ratnog iskustva (N = 1002)

	DA (%)	NE (%)
1. Jeste li sudjelovali u ratu (u Bosni, Hrvatskoj, na Kosovu)?	32,1	67,9
2. Je li itko iz Vaše obitelji izgubio vlasništvo (kuću, zemlju, strojeve, opremu) kao posljedicu rata?	36,5	63,5
3. Jeste li u ratu bili ranjeni?	8,1	91,9
4. Je li itko iz Vaše obitelji ubijen (ili nestao) u ratu?	20,2	79,8
5. Jeste li izbjeglica ili raseljena osoba?	12,7	87,3

2. POVEZANOSTI IZMEĐU RAZLIČITIH PREDIKTORA

Sve mjere religioznosti (time ne podrazumijevamo mišljenje o sličnosti kršćanskog i muslimanskog vjerovanja) pozitivno su povezane s autoritarnim političkim stavovima, te još više, s nacionalnim identitetom i etnocentričnošću (raspon korelacija: od 0,10 do 0,67; značajnost gotovo svih korelacija: $p < 0,001$).¹ S ovim varijablama relativno najviše korelira religijski fundamentalizam. Mjere religioznosti uglavnom ne koreliraju s individualnim ratnim isku-

¹ Ovi su rezultati u skladu, između ostalog, i s Vrcanovim (2001) rezultatima koji upućuju na povezanost dominikalne prakse s autoritarnim političkim i nacionalnim stavovima u Hrvatskoj i zapadnoj Hercegovini.

stvom. No, među malim brojem značajnih, i vrlo slabih, korelacija zapaža se da su gotovo sve negativne,² u rasponu od $r = -0,08$ ($p < 0,05$) do $r = -0,14$ ($p < 0,001$). Od sociodemografskih značajki su obrazovanost i, još više, veličina mjesta prebivanja najviše povezani s religioznošću (raspon korelacija: od $-0,13$ do $-0,34$; $p < 0,001$).

Zadovoljstvo općim stanjem u zemlji ne korelira s nacionalnim identitetom, no u negativnoj je vezi s etnocentričnošću ($r = -0,09$ $p < 0,01$). Procijenjene važnosti pravednih izbora, osobito autoritarni stavovi, u vezi su s nacionalnim identitetom i etnocentričnošću (raspon korelacija: od $r = 0,09$ $p < 0,01$, do $r = 0,28$ $p < 0,001$). Mišljenje da zemlji prije svega treba čvrsta ruka i disciplina je u vezi sa sudjelovanjem u ratu, pogibijom/nestankom člana obitelji i izostankom materijalne štete i izbjeglištva (raspon korelacija: od $0,09$ do $0,10$; $p < 0,01$). Slično religioznosti, tako su i oba autoritarna stava, nacionalni identitet i etnocentričnost, više izraženi kod onih koji prebivaju u manjim mjestima, koji su manje obrazovani i s više djece (raspon korelacija: od $r = 0,10$ $p < 0,01$, do $r = -0,30$ $p < 0,001$).

3. ODNOS PREMA DRUGIM NARODIMA

Tablica 2. Etnička udaljenost (E.d.) Hrvata prema Bošnjacima i Srbima

E.d. prema Bošnjacima	Bošnjak da živi u mom selu/gradu	Bošnjak da mi bude kolega na poslu	Bošnjak da mi bude prijatelj	da netko iz moje obitelji sklopi brak s njim
<i>Prihvatio bih</i>	45,2%	44,8%	28,3%	8,7%
<i>Ne bih prihvatio</i>	45,8%	44,0%	59,4%	79,6%
<i>Bez odgovora</i>	9,0%	11,2%	12,3%	12,8%
E.d. prema Srbima	Srbin da živi u mom selu/gradu	Srbin da mi bude kolega na poslu	Srbin da mi bude prijatelj	da netko iz moje obitelji sklopi brak s njim
<i>Prihvatio bih</i>	51,5%	52,8%	35,7%	10,4%
<i>Ne bih prihvatio</i>	38,0%	34,5%	49,3%	73,7%
<i>Bez odgovora</i>	10,5%	12,7%	15,0%	16,0%

Podaci Tablice 2 upućuju na iznimno veliku etničku distancu ispitanika prema Bošnjacima i nešto manju prema Srbima. Distanca je naročito izražena u pogledu *bliskih odnosa*. Naime, približno 80% ispitanika ne bi prihvatilo brak između člana svoje obitelji i Bošnjaka, a otprilike 60% niti prijateljstvo s njim. Također, približno 74% ispitanika odbija mogućnost braka, a polovina njih mogućnost prijateljstva, s pripadnikom srpskog naroda. Distanca je velika i u pogledu *neosobnih i neugrožavajućih odnosa*. Ukupno 44 do 46% Hrvata ne želi da Bošnjak živi u njihovu naselju, odnosno da im bude radni kolega. S druge strane, nešto više od trećine ispitanika ne želi da pripadnik srpskog naroda živi u njihovu naselju, odnosno da im je kolega na radnom mjestu, dok bi više od polovine njih prihvatilo takve odnose s pripadnikom tog naroda. Slično ovim rezultatima, i Vrcan (2001:124–127) je ustanovio da Hrvati u

² Negativne povezanosti upućuju na mogućnost da su ratna iskustva ipak u izvjesnoj mjeri ostavila traga i na oslabljeni odnos ispitanika prema religiji. No, moguće je i da je kauzalni slijed obratan, tj. da su se oni koji su u pojedinim aspektima religiozniji, tijekom nedavnog rata ponašali drukčije od onih koji su u tim aspektima manje religiozni, čime su umanjili mogućnost da dožive određena ratna iskustva. Na ta pitanja bi nam mogla odgovoriti tek longitudinalna studija kojom bi se od istih osoba prikupljali iskazi o religioznosti prije, za vrijeme i nakon rata, te bi se ispitala vrsta i intenzitet stradanja.

zapadnoj Hercegovini imaju negativniji opći stav i veću etničku distancu prema Bošnjacima nego prema Srbima.³

Na pitanje “Mislite li da će Hrvati, Bošnjaci i Srbi u BiH moći živjeti u miru ili mislite da su ratna stradanja učinila mirni suživot nemogućim?”, više od polovine ispitanika (55,4%) se suglasilo s tvrdnjom da su ratna stradanja učinila suživot nemogućim, a svaki treći ispitanik (33,1%) vjeruje u mogućnost zajedničkog života.

U pogledu stavova o opraštanju onima koji su zlostavljali i ubijali Hrvate, ispitanici su uglavnom podijeljeni na one koji smatraju da treba oprostiti, ali ne i zaboraviti (44%), i one koji drže da ne treba nikada oprostiti (43%). Tek svaki dvanaesti ispitanik (8,5%) smatra da treba zaboraviti i oprostiti. Drugim riječima, stavovi o opraštanju uglavnom variraju od negativnog do umjereno pozitivnog stava.

4. PREDIKTORI I ODNOS PREMA DRUGIM NARODIMA I VJERSKIM ZAJEDNICAMA

Tablica 3. Koreliranje prediktora s mjerama odnosa prema drugim narodima (Pearsonovi koeficijenti)

	SUŽ1	SUŽ2	suž3	opr	srb	boš
R1	-,158	-,362	-,156	-,021	-,134	-,140
R2	-,291	-,321	-,132	,063	-,122	-,088
R3	-,273	-,226	-,086	,081	-,184	-,100
R4	-,233	-,407	-,106	,009	-,187	-,161
R5	-,252	-,390	-,173	-,002	-,120	-,136
R6	-,258	-,385	-,169	-,006	-,163	-,151
R7	-,157	-,128	-,106	,063	-,130	-,107
r8	-,271	-,275	-,160	,067	-,144	-,099
r9	-,327	-,477	-,217	,059	-,163	-,171
r10	-,178	-,253	-,171	,085	-,061	-,077
r11	-,214	-,300	-,156	-,003	-,169	-,149
r12	-,164	-,296	-,096	-,114	-,155	-,128
r13	-,231	-,367	-,078	,007	-,075	-,095
r14	-,328	-,147	-,283	-,127	-,179	-,224
Zd	-,118	,020	-,003	-,139	-,040	-,031
D1	-,140	,069	,085	-,061	,039	,036

³ Vrcan (2001:124–127) nalazi i da su u Hrvatskoj, s druge strane, izraženi negativniji stavovi prema Srbima nego prema Bošnjacima. Štoviše, rezultati pokazuju da su u zapadnoj Hercegovini manje negativni stavovi prema Srbima nego što su u Hrvatskoj, kao i to da su više negativni prema Bošnjacima nego što su u Hrvatskoj. Vrcanovi rezultati pokazuju mala odstupanja u odnosu na rezultate dobivene u ovom radu. Može se pretpostaviti da je razlog tomu razlika u obuhvaćenom uzorku, budući da se Vrcanovi rezultati temelje samo na podacima iz zapadne Hercegovine. Tako se u Vrcanovoj studiji pokazala nešto manja distanca prema Bošnjacima nego što je u ovom radu (razlika u rezultatima iznosi do 2,7 postotnih bodova), kao i neznatno veća distanca prema Srbima nego što je u ovom radu (razlika u rezultatima iznosi do 1,6 postotnih bodova). Stoga je u Vrcanovoj studiji nešto manja i razlika između etn. distancije prema Bošnjacima i one prema Srbima.

	SUŽ1	SUŽ2	suž3	opr	srb	boš
D2	<u>,168</u>	,061	,038	-,050	-,043	-,007
D3	<u>,133</u>	,078	<u>-,096</u>	-,028	,005	,015
D4	,084	,046	,045	<u>-,127</u>	,084	-,044
A1	<u>-,174</u>	<u>-,260</u>	<u>-,113</u>	,016	-,067	-,085
A2	<u>-,165</u>	<u>-,188</u>	<u>-,103</u>	,003	-,078	-,050
Id	<u>-,299</u>	<u>-,446</u>	<u>-,244</u>	-,036	<u>-,211</u>	<u>-,244</u>
Etn	<u>-,334</u>	<u>-,532</u>	<u>-,260</u>	<u>-,137</u>	<u>-,298</u>	<u>-,286</u>
rat1	-,010	-,106	-,036	-,067	,004	,000
rat2	<u>,131</u>	,103	,020	-,059	,036	-,011
rat3	,001	-,070	-,028	-,054	,022	,048
rat4	,019	-,017	,017	,016	,066	-,065
rat5	,037	,001	,003	,002	,070	-,016
dob	,023	,053	,042	-,002	,024	,065
spol	,021	,055	,034	<u>-,089</u>	,052	,071
mj	<u>-,228</u>	<u>-,327</u>	<u>-,155</u>	-,041	<u>-,167</u>	<u>-,101</u>
obr	<u>-,174</u>	<u>-,143</u>	,068	,013	<u>-,097</u>	,065
brak	-,091	-,036	<u>-,094</u>	,026	-,049	-,022
dj	<u>-,092</u>	<u>-,173</u>	-,071	,031	-,047	-,020
fin	,009	<u>-,116</u>	<u>-,099</u>	,029	-,003	-,015
zdfin	-,024	-,100	-,013	-,045	-,025	-,055

LEGENDA: ($p < 0.05$, $p < 0.01$, $p < 0.001$) **R1** – opća religiozna vjerovanja, **R2** – internalizacija religije, **R3** – eksternalizacija religije, **R4** – religijski fundamentalizam, **R5** – vjera u Isusa i uskrsnuće, **R6** – odnos s Bogom, **R7** – religiozno-mistično iskustvo, **r8** – čestina sudjelovanja u vjerskim službama, **r9** – važnost Boga u vlastitom životu, **r10** – čestina molitve van crkve, **r11** – dobivanje utjehe i snage iz religije, **r12** – mišljenje da je kršćanstvo jedina istinita vjera, **r13** – povjerenje u Katoličku Crkvu, **r14** – mišljenje da kršćani i muslimani vjeruju u istoga Boga, **Zd** – zadovoljstvo općim stanjem u BiH, **D1** – važnost ekonomskih reformi i dosljedne privatizacije, **D2** – važnost vladavine zakona i poštivanja ljudskih prava, **D3** – važnost slobode štampe i neovisne TV, **D4** – važnost pravednih izbora, **A1** – mišljenje da su zemlji potrebni nekoliko jakih vođa nego zakoni i riječi, **A2** – mišljenje da su zemlji potrebni čvrsta ruka i disciplina nego demokracija, **Id** – nacionalni identitet, **Etn** – etnocentričnost, **rat1** – “Jeste li sudjelovali u ratu (u BiH, Hrvatskoj, na Kosovu)?”, **rat2** – “Je li itko iz Vaše obitelji izgubio materijalno vlasništvo uslijed rata?”, **rat3** – “Jeste li u ratu bili ranjeniji?”, **rat4** – “Je li itko iz Vaše obitelji ubijen (ili nestao) u ratu?”, **rat5** – “Jeste li izbjeglica odnosno raseljena osoba?”, **dob** – broj godina ispitanika, **spol** (muškarci = 1 bod, žene = 2 boda), **mj** – veličina mjesta prebivanja, **obr** – stupanj obrazovanja ispitanika, **brak** – bračni status, **dj** – broj djece, **fin** – ukupni kućni prihod prošli mjesec, **zdfin** – zadovoljstvo trenutačnom financijskom situacijom u domaćinstvu (subjektivni opis situacije), **SUŽ1** – subskala prihvaćanja života u istom mjestu, suradnje i prijateljstva, **SUŽ2** – subskala prihvaćanja života u istoj državi i mogućnosti braka, **suž3** – uvjerenje o mogućnosti mirnog suživota naroda u BiH, **opr** – stav o potrebi opraštanja onima koji su zlostavljali i ubijali naše sunarodnjake, **srb** – voljenje i poštivanje Srba (opći stav), **boš** – voljenje i poštivanje Bošnjaka (opći stav).

Etnička distanca – U skladu s rezultatima stranih i domaćih istraživanja, kao i u skladu s teorijama socijalnog identiteta i modernizacije, pokazalo se da su prihvaćanje suživota te opći stavovi prema drugim narodima u BiH (Srbima i Bošnjacima) negativno povezani s etnocentričnošću ispitanika, njihovim nacionalnim identitetom, religioznošću (uključujući religijski fundamentalizam) i autoritarnim društveno-političkim stavovima, a pozitivno s procjenama važnosti daljnjeg ostvarivanja demokracije u zemlji, obrazovanjem ispitanika i veličinom mjesta prebivanja (Tablica 3 i Slika 1).

Od spomenutih prediktora, *procjene važnosti daljnjeg ostvarivanja demokracije* su najmanje povezane sa spomenutim kriterijima. Naime, procjene važnosti svih četiriju izraza demokracije, kao i zadovoljstvo općim stanjem u zemlji, značajno koreliraju samo s prihvaćanjem života u istom mjestu, suradnje i prijateljstva (prva kriterijska subskala). Usto, te povezanosti snažno ovise o drugim prediktorima, naročito o mjerama religioznosti. Obrazovanost i, posebice, veličina mjesta su *sociodemografske značajke* koje najizrazitije koreliraju s odnosom prema drugim narodima. Dob i spol ne koreliraju s dvjema subskalama spremnosti na suživot. Uzimajući u obzir broj korelacija, njihove veličine i "otpornost" na parcijalizacijsku kontrolu,⁴ proizlazi da su sa spomenutim kriterijima relativno najviše povezani *nacionalni identitet* i, još više, *etnocentričnost*.

Zanimljivo je da se uz statističku kontrolu nacionalnog identiteta, odnosno etnocentričnosti, (tj. isključenjem njihova utjecaja) gubi ili smanjuje većina korelacija između mjera religioznosti i kriterijskih mjera. Taj nalaz potvrđuje pretpostavku da se povezanost religioznosti i etničke distance može barem djelomično objasniti povezanošću religioznosti i nacionalnih stavova, odnosno time što nacionalni stavovi pozitivno utječu i na religioznost i na etničku distancu. S druge strane, povezanosti nacionalnih stavova s etničkom distancom se vrlo malo mogu objasniti utjecajem religioznosti na navedene varijable, budući da se uz kontrolu mjera religioznosti sve korelacije nacionalnih stavova s mjerama etničke distance zadržavaju te se malo ili zanemarivo smanjuju.⁵

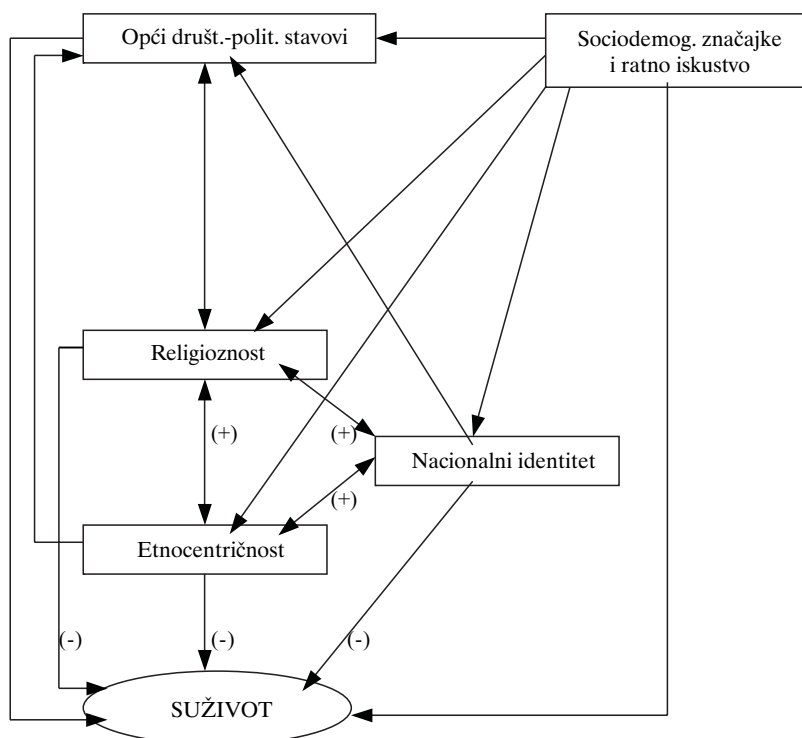
Mjere etničkog odnosa su, očekivano, slabo povezane s *individualnim ratnim iskustvom*, no iznenađuje da je među malim brojem korelacija znatno više pozitivnih nego onih negativnih. Stoga se čini da na neke stavove prema drugim narodima iskustvo ratnog stradanja utječe pozitivno, a na druge pak negativno, dok na ostale stavove uopće ne utječe. Pretpostavljamo da slabu povezanost mjera ratnog iskustva s kriterijskim mjerama možemo dijelom pripisati i razmjerno malom varijabilitetu ratnog iskustva, odnosno činjenici da je na svako od pet pitanja o ratnom iskustvu većina ispitanika odgovarala niječno. Sukladno rezultatima Sekulića i suradnika (2004), iz istraživanja provedenog u Hrvatskoj, očekivala se negativna povezanost između materijalnog gubitka zbog rata i prihvaćanja suživota s drugim narodima. Međutim, upravo suprotno, nađena je *pozitivna* povezanost između tih varijabli, za što je teško ponuditi plauzibilna objašnjenja. Analiza parcijalnih korelacija pokazuje da je ta povezanost pod utjecajem svake od preostalih prediktorskih grupa, budući da se gubi uz kontrolu bilo koje od njih. Možda se kod hrvatskih građana u promatranim dijelovima FBiH (za razliku od onih u Hrvatskoj), koji su iskusili neke oblike ratnog stradanja, razvila određena vrsta solidarnosti prema onim pripadnicima drugih naroda koji su također stradali. S druge strane,

⁴ Povezanost kriterijskih varijabli s *općim društveno-političkim stavovima* snažno ovisi o utjecaju drugih prediktora. Razmjerno najveći utjecaj imaju mjere religioznosti, budući da se uz njihovu kontrolu gube sve ili gotovo sve kros-korelacije iz spomenutog odnosa. Uz kontrolu bilo koje od preostalih prediktorskih grupa, odnos ispitivanih kriterija s mjerama *religioznosti* znatno slabi, no dio korelacija se uvijek zadržava. Povezanost se, općenito, najviše smanjuje pod kontrolom nacionalnog identiteta, odnosno etnocentričnosti (kad se gube dvije trećine nađenih kros-korelacija). Povezanost s *nacionalnim identitetom* je, općenito, pod malim utjecajem drugih prediktora. Kros-korelacije se najviše smanjuju uz kontrolu etnocentričnosti. *Etnocentričnost* je jedini prediktor čije su povezanosti s kriterijima pod zanemarivim utjecajem drugih ispitivanih stavova i značajki. Etnocentričnost gubi samo jednu kros-korelaciju – sa stavom o opraštanju (pri kontroli mjera religioznosti, ratnog iskustva ili autoritarnih stavova). Prema rezultatima parcijalizacije, povezanosti *ratnog iskustva*, kao i *sociodemografskih značajki*, s kriterijskim varijablama vrlo snažno ovise o svim drugim prediktorima.

⁵ Rezultate navedenih parcijalizacija mogli bismo razmatrati i u kontekstu šire sociološke perspektive. Primjerice, pokazani jaki (iako ne potpuni) utjecaj nacionalnih stavova na povezanost religioznosti i etničke distance u skladu je s tezom o "politizaciji religije" koju navodi Vrcan (2001). U tom smislu bismo mogli primijetiti i da rezultati druge spomenute parcijalizacije znatno manje potkrepljuju obratnu tezu – o "religizaciji politike".

možda je njihovo prihvaćanje suživota djelomice posljedica materijalno-egzistencijalne ovisnosti o suživotu, koja je prisutnija ondje gdje je bilo veće razaranje. Te se teze mogu provjeriti samo budućim istraživanjima.

Stavovi prema Srbima, u usporedbi s onima prema Bošnjacima, su pozitivnije povezani s nekim oblicima ratnog stradanja. Ti su rezultati sukladni deskriptivnom nalazu o nešto boljem odnosu, tj. manjoj etničkoj distanci, ispitanika prema Srbima nego prema Bošnjacima. Razlika u odnosu prema jednom i drugom narodu možda proizlazi iz uvažavanja veće kulturološke sličnosti Hrvata sa Srbima nego s Bošnjacima. Možda je i na taj način izraženo nezadovoljstvo zbog većeg kontaktiranja s Bošnjacima, koji su – kao i Srbi – donedavno za Hrvate bili ratni neprijatelji. Naime, možemo pretpostaviti da ispitanici imaju više neželjenih kontakata s Bošnjacima nego sa Srbima jer prebivaju u području FBiH u kojem su, zajedno s Bošnjacima, etnička većina. Na takvom je području vrlo vjerojatno veća i etnička kompeticija između ova dva naroda.

Slika 1. Opći rezultati istraživanja – pojednostavljeni shematski prikaz povezanosti između ispitivanih značajki. Jednosmjerne ili dvosmjerne strelice označavaju jednostrani ili obostrani utjecaj neke od značajki, pretpostavljen i na osnovu parcijalnih korelacija. Manja udaljenost neke značajke (prediktorske grupe) od “suživota” označava njihovu veću povezanost. Oznaka “(+)” predstavlja pozitivnu, a “(-)” negativnu povezanost pojedinih varijabli.

Opraštanje – Opraštanje “onima koji su zlostavljali i ubijali naše sunarodnjake” više podržavaju žene, religiozniji (vrlo slaba povezanost) i manje etnocentrični ispitanici, zado-

voljniji općim stanjem u zemlji i koji se manje slažu s tim da su za napredak zemlje važni neki aspekti demokracije te da kršćani i muslimani vjeruju u istoga Boga (Tablica 3).

Neočekivano je da se povezanost s nacionalnim identitetom nije pokazala računanjem koeficijenta korelacije, kao ni analizom varijance. Od analiziranih sociodemografskih značajki, samo je spol u vezi s ovim stavom (pozitivan stav nešto češći kod žena; $r = 0,09$ $p < 0,01$). Pokazale su se povezanosti i s nekoliko mjera religioznosti, npr. nešto više podupiru opraštanje oni koji češće sudjeluju u vjerskim službama ($r = 0,07$ $p < 0,05$), koji se češće mole izvan crkve ($r = 0,085$ $p < 0,01$) i manje slažu s tim da je kršćanstvo jedina istinita vjera ($r = -0,11$ $p < 0,01$). Ipak, od sedam subskala religioznosti, samo "eksternalizacija religije" ima značajnu korelaciju sa stavom o oprostima ($r = 0,08$ $p < 0,05$). Slaba povezanost religioznosti te sociodemografskih značajki sa stajalištem o opraštanju ne iznenađuje, budući da se u ovom istraživanju postavlja pitanje o opraštanju za postupke koji su počinjeni nedavno i koji se, sami po sebi, ubrajaju u one što se, općenito, najteže opraštaju. Osim toga, to se pitanje ne odnosi na tzv. dijadično, nego na kolektivno opraštanje, koje ne ovisi ponajprije o religioznosti i sociodemografskim značajkama (McLernon i sur., 2004), nego o određenim društveno-političkim uvjetima i normativnoj solidarnosti prema članovima vlastite grupe (Exline i sur., 2003). Upravo se u vezi s tim pokazalo se da je stav o opraštanju negativno povezan s etnocentričnošću ($r = -0,14$ $p < 0,001$). U skladu s tim je nađena i pozitivna povezanost sa zadovoljstvom općim stanjem u zemlji ($r = 0,14$ $p < 0,001$) te negativna povezanost s ocjenom važnosti pravednih izbora ($r = -0,13$ $p < 0,001$), vladavine zakona i poštivanja ljudskih prava.⁶ Rezultati potvrđuju da je negativna povezanost stava o opraštanju s važnošću pravednih izbora dijelom posljedica izraženijih nacionalnih stavova kod ispitanika kojima su izbori više važni. Naime, to je vidljivo iz međuprediktorskih korelacija (između nacionalnih stavova i važnosti pravednih izbora) i iz podatka da se uz kontrolu nacionalnih stavova ta povezanost smanjuje. Uzimajući i to u obzir, možemo dvjema pretpostavkama preciznije objasniti spomenutu negativnu povezanost: a) procjenom važnosti pravednih izbora, ispitanici ujedno izražavaju mišljenje da se nedovoljnom pravičnošću izbora ugrožavaju interesi vlastitog naroda i b) navedeno nezadovoljstvo otežava opraštanje dojučerašnjim neprijateljima. Slično tomu, moguće je da izražavanjem važnosti vladavine zakona i poštovanja ljudskih prava, ispitanici ujedno izražavaju nezadovoljstvo trenutačnim zakonskim i pravnim sustavom u zemlji (uključujući i sankcioniranje ratnih zločina počinjenih prema Hrvatima te ostvarivanje svih prava za građane hrvatske nacionalnosti), što pak otežava opraštanje.

Što se ispitanici više slažu s tim da kršćani i muslimani vjeruju u istoga Boga, pozitivniji su i njihovi stavovi o suživotu, kao i opći etnički stavovi, no manje im je pozitivan stav o opraštanju onima koji su ubijali i zlostavljali Hrvate ($r = -0,13$ $p < 0,001$). Negativna povezanost stava o opraštanju s uvjerenjem o sličnosti kršćanske i muslimanske vjere, možda upućuje na to da se teže oprašta onima čija se vjera percipira sličnijom vlastitoj vjeri.⁷

⁶ U analizi varijance pokazale su se i neke povezanosti sa stavom o opraštanju koje nisu mogle biti utvrđene korelacijskom analizom, npr. pozitivna povezanost s povjerenjem u Katoličku crkvu ($F = 4,776$ $p = ,009$) i negativna povezanost s procjenama važnosti vladavine zakona i poštovanja ljudskih prava ($F = 7,797$ $p = ,000$). Primjerice, oni koji smatraju kako ne treba oprostiti, odnosno kako treba oprostiti ali ne zaboraviti, ocjenjuju važnijim vladavinu zakona i poštivanja ljudskih prava nego oni koji podržavaju i oprost i zaborav ($M_1 = 3,81$ $SD_1 = ,47$; $M_2 = 3,85$ $SD_2 = ,37$; $M_3 = 3,64$ $SD_3 = ,60$; $M_1 > M_3$ $p = ,006$; $M_2 > M_3$ $p = ,000$).

⁷ U skladu s tim, Azar, Mullet i Vinsonneau (1999, prema Mullet i sur., 1998) nalaze da neki ljudi teže opraštaju onima iz iste nego onima iz različite vjerske grupe. Za Hrvate (kršćane katolike) se stoga može očekivati da imaju negativniji stav o opraštanju pripadnicima srpskog naroda (kršćanima pravoslavicima) nego o opraštanju pripadnicima bošnjačkog naroda (muslimanima). Ipak, tu hipotezu ne možemo na pravi način provjeriti budući da u pitanju o opraštanju nije specificirana etničko-vjerska pripadnost onih koji su zlostavljali i ubijali.

Ograničenja rada – Budući da su ispitani samo Hrvati iz Federacije BiH, ne možemo sa sigurnošću ustanoviti da bi se vrlo slični rezultati pokazali i među Hrvatima u cijeloj BiH. Jednako vrijedi i za nađene odnose između varijabli (npr. između religioznosti, etničke distance i opraštanja) – oni se naročito ne mogu generalizirati na druge narode (uključujući one unutar BiH) i društva, posebice ne na one narode i društva u kojima nije bilo nedavnog rata i ratnog stradanja. Nadalje, u statističkoj obradi nije primijenjena regresijska analiza, kojom bi se ustanovila stvarna prediktivna snaga pojedinačnih varijabli. Također, nisu provedena testiranja kojima bi se provjerio mogući medijatorski ili moderatorski utjecaj nekih varijabli. O opraštanju je postavljeno samo jedno indikativno pitanje, i to pitanje stava, a ne i stvarnog opraštanja ili osobne spremnosti na opraštanje. Sigurno je da bi se dobili pouzdaniji, a samim time i interpretabilniji, rezultati da je postavljeno više pitanja o opraštanju. Među njima bi trebalo biti i pitanja o opraštanju onima za koje *nije poznato* kako su se u vrijeme rata odnosili prema pripadnicima određenog naroda, kao i onima za koje je poznato da *nisu* zlostavljali i ubijali, nego su, primjerice, samo odobravali ili bili suzdržani u pogledu napada na civile i zlostavljanja zarobljenika. Odgovori na ta pitanja bi imali veliko značenje, budući da opisuju odnos prema mnogo većem dijelu stanovništva, nego što ga opisuju stavovi prema onima koji su zlostavljali i ubijali.

ZAKLJUČAK

Istraživanje je potvrdilo izrazitu etničku udaljenost ispitanika hrvatske nacionalnosti, od kojih veliki broj ne želi imati gotovo nikakve odnose s drugim konstitutivnim narodima u zemlji, osobito ne s Bošnjacima. Rezultati upućuju i na to da tim stavovima najviše pridonose osobna etnocentričnost, izraženost nacionalnog identiteta, religioznost, manje mjesto prebivanja i manja obrazovanost ispitanika, te njihovi autoritarni stavovi.

Niz podataka upućuje na zaključak da su, kod Hrvata u promatranim dijelovima Federacije BiH, prihvaćanje suživota i opraštanje dojučerašnjim ratnim neprijateljima vrlo različiti procesi. Izostale su očekivane pozitivne povezanosti stajališta o opraštanju s ostalim mjerama odnosa prema pripadnicima dvaju naroda i vjerskih zajednica. Faktorska analiza je također pokazala da su u osnovi mjera suživota i mjere opraštanja različiti faktori. Usto, pojavila se negativna (vrlo slaba) povezanost stava o oprostima s prihvaćanjem života u istom mjestu, suradnje i prijateljstva. Drugim riječima, donekle vrijedi: što je veća spremnost na ove oblike suživota, manje se prihvaća opraštanje i obratno. Te mjere imaju i različit odnos s većinom prediktorskih varijabli. Nalaz ovog istraživanja, o neskladu između prihvaćanja suživota i prihvaćanja opraštanja, razlikuje se od rezultata istraživanja provedenog u Hrvatskoj (Vuleta i Batarelo, 2001), gdje se pokazala pozitivna korelacija između spremnosti na suživot i spremnosti na opraštanje. Može se pretpostaviti da ti nalazi pokazuju stvarnu razliku između Hrvata u Hrvatskoj i onih u Federaciji BiH, nastalu zbog različitih ratnih, ali i poslijeratnih, društvenih okolnosti.

Iako obrađeni podaci datiraju iz 1999. godine, dakle iz razdoblja prije gotovo sedam godina, pretpostavljamo da se do danas odnosi građana hrvatske nacionalnosti prema drugim konstitutivnim narodima unutar Federacije BiH nisu znatno promijenili. Pretpostavljamo i da su ovi odnosi danas, slično kao i 1999. godine, u vezi s pojedinim individualnim stavovima i značajkama. Naime, društveno-politički problemi zemlje, spomenuti u uvodnom dijelu ovog rada, još uvijek postoje. Među ovim problemima, kao jedan od najvažnijih i koji zasigurno šteti odnosu s drugim narodima, ističe se neravnopravan ustavno-pravni položaj hrvatskog naroda u usporedbi s druga dva konstitutivna naroda u BiH (npr. vidjeti: Raguž, *Slobodna Dalmacija*, 29. listopada 2005). Uvažavajući takvu društvenu situaciju, kao i nalaz ovog istraživanja da među ispitanicima hrvatske nacionalnosti opraštanje ne pridonosi prihvaćanju suživota nego neki drugi činitelji, proizlazi i da bi angažman različitih organizacija i institucija (npr. Katoličke crkve) – usmjeren ponajprije na opraštanje “onima koji su zlostavljali i ubijali” Hrvate – bio nekoristan za ukupne odnose Hrvata s pripadnicima srpskog i bošnjačkog naroda u Federaciji BiH.

LITERATURA

- Auerbach, Y. (2005) Forgiveness and Reconciliation: The Religious Dimension. **Terrorism & Political Violence**. 17(3):469–485.
- Babić, D. (2002) Oprost i pomirenje kao pretpostavka suživota: proces koji je počeo ili utopijski izazov? (slučaj Brodsko-posavske županije). **Revija za sociologiju**. 33(3–4):197–211.
- Begić, I. K. (1997) **Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.–1996.)**. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Burris, C. T., Branscombe, N. R. & Jackson, L. M. (2000) “For God and country”: Religion and the endorsement of national self-stereotypes. **Journal of Cross-Cultural Psychology**. 31(4):517–527.
- Campiche, R. J. (1997) **Youth culture and religions in Europe**. Paris: Cerf.
- Čičak-Chand, R. (1998) RELIGIJA – ETNIČNOST – POLITIKA. **Revija za sociologiju**. 29(3–4): 179–193.
- Čorkalo, D. & Kamenov, Ž. (1999) **Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija**. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta (STUP – Ljetna psihologijska škola).
- Duvnjak, N. (1999) Rezultati socioreligijskog istraživanja u franjevačkim provincijama Hrvatske i Bosne i Hercegovine – Rezultati ankete provedene među vjernicima. **Crkva u svijetu**. 34(2):141–196.
- Duvnjak, N. (2001) Katolička Crkva i izazov rata: Hrvatska kušnja. **Društvena istraživanja**. 10(1–2): 85–102.
- Exline, J. J., Worthington, E. L. Jr., Hill, P. & McCullough, M. E. (2003) Forgiveness and Justice: A Research Agenda for Social and Personality Psychology. **Personality and Social Psychology Review**. 7(4):337–348.
- Grandin, E. & Brinkerhoff, M. B. (1991) Does religiosity encourage racial and ethnic intolerance?. **Canadian Ethnic Studies**. 23(3):32–47.
- Haralambos, M. & Holborn, M. (2002) **Sociologija: Teme i perspektive**. Zagreb: Golden marketing.
- Ivanović, V. (2000) **Raspad Jugoslavije i stvaranje Bosne i Hercegovine 1990.–1995.** (doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Jetten, J., Postmes, T. & Mcauliffe, B. J. (2002) We're all individuals': group norms of individualism and collectivism, levels of identification and identity threat. **European Journal of Social Psychology**. 32(2):189–207.
- McLernon, F., Cairns, E., Hewstone, M. & Smith, R. (2004) The Development of Intergroup Forgiveness in Northern Ireland. **Journal of Social Sciences**. 60(3):587–601.
- Mollov, B. & Chaim, L. (2001) Culture, Dialogue, And Perception Change in the Israeli-Palestinian Conflict. **International Journal of Conflict Management**. 12(1):69–87.
- Moore, D. & Aweiss, S. (2002) Hatred of “Others” among Jewish, Arab, and Palestinian Students in Israel. **Analyses of Social Issues and Public Policy**. 2(1):151–172.
- Mullet, E., Houdbine, A., Laumonier, S. & Girard, M. (1998) “Forgivingness”: Factor Structure in a Sample of Young, Middle-Aged, and Elderly Adults. **European Psychologist**. 3(4):289–297.
- Peddle, N. A. (2001) Forgiveness in recovery/resiliency from the trauma of war among a selected group of adolescents and adult refugees. **Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences & Engineering**, 62(5-B):2252.
- Raguž, I. (2005) Usvojena Deklaracija o ustavno-pravnom položaju Hrvata u BiH. **Slobodna Dalmacija**. 29. listopada 2005.: str. 14.
- Sekulić, D., Šporer, Ž., Hodson, R., Massey, G. & Županov, J. (2004) **SUKOBI I TOLERANCIJA: O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija**. Hrvatsko sociološko društvo. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Staub, E., Pearlman, L. A., Gubin, A., & Hagengimana, A. (2005) Healing, reconciliation, forgiving and the prevention of violence after genocide or mass killing: an intervention and its experimental evaluation in RWANDA. **Journal of Social and Clinical Psychology**. 24(3):297–334.
- Šagi, B.Z. (1999) **Sa svjetiljkom vjere u društvenoj zbilji**. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Thomas, J. M. & Garrod, A. (2002) Forgiveness after genocide? Perspectives from Bosnian youth. In S. Lamb & J. G. Murphy (Eds) **Before forgiving: Cautionary views of forgiveness in psychotherapy** (192–211). New York: Oxford University Press.

- Triandis, H. C. (1994) **Culture and Social Behavior**. New York: McGraw-Hill.
- Velikonja, M. (2003) **Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina**. College Station: Texas, A & M University Press.
- Vrcan, S. (2001) **Vjera u vrtlozima tranzicije**. Split: Glas Dalmacije – revija Dalmatinske akcije.
- Vuleta, B. & Batarelo, V. J. (2001) **MIR U HRVATSKOJ: rezultati istraživanja**. Zagreb-Split: CROPAX (Hrvatski Caritas i Franjevački institut za kulturu mira).
- Zovkić, M. (1998) Teškoće i šanse za pomiriteljsko djelovanje svećenika i imama u poslijedajtonskoj Bosni i Hercegovini. u S. Devetak & M. Fisher Devetak (Ur.) **Ohraniti sanje**. Maribor: ISCOMET-ECERS.

CROATS IN FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA: RELATIONSHIP BETWEEN COEXISTENCE AND FORGIVENESS, AND INDIVIDUAL RELIGIOSITY AND SOCIAL-POLITICAL ATTITUDES

ANTONIO DRAGUN

Institute of Social Sciences Ivo Pilar
The Split Center

This article presents the results of the research, conducted by end of the year 1999, among Croats in Federation of Bosnia and Herzegovina (mostly west areas of Federation). The representative sample consists of 1002 adults. On the basis of answers out of questionnaire, it is examined how their relation with members of other constitutive nations (Serbs and Bosnians), correlates with some individual characteristics, including social-political attitudes. The results show great ethnic distance toward two nations, but it is more expressed toward Bosnians than Serbs. As expected, acceptance of coexistence is negatively correlated with ethnocentricity, national identity, religiosity and authoritarian attitudes, while it is positively correlated with assessments of importance of democracy in the country, with personal education level, and the size of the resident place. Measures of ethnic relation are weakly associated to individual war experience, but unexpectedly, the number of positive correlations is higher than number of negative ones. Forgiveness to "those who were doing violence and killings to our compatriots" is more supported by women, by more religious (very weak correlation) and less ethnocentric participants, more satisfied by general situation in country, and by those who are less convicted that some democracy aspects are important for the development of the country and that Christians and Muslims believe in same God. Among participants, relation to coexistence is discordant to the attitude to forgiveness.

Key words: ETHNIC DISTANCE, FORGIVENESS, NATIONAL IDENTITY, RELIGION, WAR, CONFLICTS, BOSNIA AND HERZEGOVINA